

landse geestesgeschiedenis. De kerkhistoricus zal zich bij het genieten van deze *Schatten* de klassieke levenswijsheid weten te herinneren: *tempora mutantur, nos et mutamur in illis*. Indringender kan men nauwelijks onderwezen worden in de levensbeschouwelijke transmutatie die de Nederlandse cultuur in de laatste twee eeuwen heeft doorgemaakt: van een ingedijkt domineesland tot een vrijdenkend deltagebied. Langs die historische kustlijn kan men drie grote golfbewegingen in dit boek ontdekken: een - in de huidige ogen onvoorstelbaar braaf - op de golven van de protestantse bovenlaag voortdeinend vaderland; de 'tachtigers' zorgen ervoor dat tegen het einde van de negentiende eeuw de goedgelovige golfslag van de 'blanke top der duinen' wordt verstoord door het opstekende moderne bewustzijn en geleidelijk in de eerste helft van de twintigste eeuw steeds meer wordt opgestuwd en uiteengeslagen, nog extra aangewakkerd door de aanstormende katholieken; sinds de tweede wereldoorlog lijdt de religieus-kerkelijke levensbeschouwing opvallend snel schipbreuk in de branding van de secularisatie die de moderne samenleving overspoelt.

Jan Roes

Over hereboeren en kleine luyden. Een reactie op de bespreking door F.R.J. Knetsch (*DNK*, nr. 29, november 1988, pag. 54-56) van C. de Gast, *De Afscheiding van 1835 in Almkerk en Emmichoven. Godsdiensttwisten in het Land van Heusden en Altena*, Tilburg, 1984.

Naar aanleiding van de recensie van dr. F.R.J. Knetsch over mijn doctoraalscriptie *De Afscheiding van 1835 in Almkerk en Emmichoven*, in 1984 in Tilburg uitgegeven, zou ik graag het volgende willen opmerken. Het bevreemdt mij, dat de recensie van dr. Knetsch pas vier jaar na het verschijnen van mijn studie verscheen, namelijk in november 1988. Het verbaast mij nog meer, dat de Nederlandse kerkhistorici nauwelijks onderzoek hebben gedaan naar een kerngebied waarin drie afgescheiden predikanten hun invloed hebben laten gelden. Daarom hebben enkele historici getracht enige aspecten bloot te leggen van de Afscheiding in het Land van Heusden en Altena, onder wie M.J. van Diggelen met zijn studie over de Afscheiding in Genderen, Doeveren en Gansoyen en ondergetekende.

Het is opvallend hoe hardnekkig Knetsch voorbijgaat aan de kernproblematiek van mijn boek, iets wat andere recensenten onder wie prof. dr. D. Nauta en prof. dr. G.J. Schutte niet deden. Mijn uitgangspunt is, dat de Afscheiding bestudeerd moet worden als een maatschappelijk gebeuren, waarbij vele factoren en aspecten hun invloed hebben laten gelden. Hoewel mijn eindconclusie is, dat de godsdienstig-culturele factor de belangrijkste was, moeten met name de politieke aspecten niet onder-